

ватися сей новий «козацький дух». Пок. польський учений, очевидно, вжив сього виразу в такім же згорднім значенні, як уживав його Куліш. Але, не боронячи тих творів перед закидами наукової чи літературної критики, мусимо признати, що власне се «козацтво» — се безоглядне революційне дерзання, а не хвалена Скаргою стара «уцтивість і повольність всякому проложенству» (с. 494—5) вирятувало нашу Русь в сю критичну хвилю. Більш ніж столітні впливи західного реформаційного руху підняли нарешті високу хвилю в засто-ялій воді руського життя, і козацькі випадки наших домородних літераторів, проповідників і агітаторів зрушили і поведи у бій широкі лави тих задріманих мас. Не академічні спроби василів острозьких та копистинських, а козацькі високі смотрицьких і вишенських, підхоплені «неученими попами» київськими і понесені серед козацької маси, рішили справу — так, як у новім відродженні ХІХ ст. «гайдамацька» революційно-дерзновенна поезія «п'яної Шевченкової музи».

Початок нової літератури. Герасим Смотрицький і Василь Острозький. Між визначні історичні події попадають часто факти дуже невеликого значення — коли вони дають, чисто випадково, нагоду виявитися нагромадженим соціальним силам і таким чином відкривають підставу для нового групування нейтральних елементів. Така от випадкова, але дуже яскрава роль в розвої соціальних відносин у нас на Україні при кінці ХVІ в випала календарній реформі, проголошеній папою Григорієм ХІІІ у 1582 р. Вповні раціональна, на об'єктивних астрономічних, а не яких-небудь церковних мотивах оперта, ся реформа, одначе, дала різним противникам папства вдячну нагоду задемонструвати свою ворожнечу до нього. Вони, як то говорилося про німецьких протестантів — скорше готові були розійтися з сонцем, ніж зійтися з папою. А у нас на Україні і Білій Русі, коли всякі католицькі інстанції стали розпростирати новий календар на православне святкування — справді не без бажання показати православним їх залежність від католицької державності, се викликало у православних спеціальне завзяття: ніяк не датись на таку маніфестацію! Тим більше що царгородський патріархат дав для того канонічну підставу, відкинувши папську реформу, тому що вона розминалася з постановами вселенського Нікейського собору про святкування Великод-ня, і закликав православних Польщі-Литви не приймати «римської прелесті».

Особливо гострі форми боротьба за календар прибрала у Львові, зимою 1583/4 р., — тому що арцибіскупові Соліковському прийшла нещаслива гадка скористатися з сеї на-

годи на те, аби відновити свої права на зверхність над православними Львівське міщанство тому рішуче спротивилось. Тоді архієпископ заборонив православним справляти різдвяні свята за старим календарем, вислав своїх ксьондзів з озброєними ватагами, що силоміць витягали з церков духовенство і вірних з церков під час богослужіння, запечатували церкви і т. д. Православне міщанство, осмілене кількома вже перед тим щасливо виграними сутичками з львівським магістратом на пункті своїх горожанських справ¹, рішило дати рішучий бій архієпископові і всій католицькій владі на пункті своєї релігійної автономії. Організовані були депутати до короля, справі надано якнайширшого розголосу. Король подавсь: уже в січні 1584 р. видав грамоти, де поясняв, що заведення нового календаря, ним проголошене, не може служити приводом до яких-небудь насильств над православними і їх релігією. Але справа ятрилася далі, за справою свят православні стали витягати інші обмеження свого обряду і церкви. На сойм, що відбувався у Варшаві 1585 р., були змобілізовані всі православні сили. Витхала галицька православна шляхта з владикою Балабаном,— митрополит не приїхав, щб викликало великі жалі, вилиті в грамоті до нього від галицької нібито шляхти. Роль патрона і представителя взяв на себе кн. Костянтин Острозький, і, бувши тоді в близькій приятні з всемогучим канцлером Замоїським, він змусив католицьку партію до серйозних уступок. Соліковські мусив видати декларацію, що він на будуче не тільки не перешкоджатиме в нічім православним обрядам, але не матиме ніяких претензій до юрисдикції й доходів львівського владицтва. Король видав православним привілей не тільки в підтвердження свободи православних обрядів, але і в признання їх права будувати всякого роду церкви, школи і шпиталі,— чим здійснювалися всякі обмеження, фактичні і закондатні, практиковані до сього часу.

Отже, православні виграли кампанію вповні, і настрої їх мусив сильно підняти. Особливо серед львівського міщанства, що було, властиво, руховою силою в усім епізоді, хоч і висувало наперед, для форми, шляхту і магнатів як верству політично привілейовану. В почутті своєї сили й удалості львівські міщани беруться по сім за різні чоргові справи культурно-національного характеру, занедбані ієрархією і аристократією. Заходяться викупити й пустити в рух друкарню Івана Федорова, що опинилася в заставі у його кредиторів, львівських євреїв, і носилася чутка, що кредитори, з приводу смерті старого друкаря, збираються продати її кудись за

¹ Див. Іст. Укр. V с. 243—4.

кордон. Задумуються над організацією школи, щоб протиставити греко-слов'янську науку, по мислі відозви Тяпинського, латинській католицькій науці, котру з таким успіхом тоді почали організовувати єзуїти. З нагоди приїзду до Львова небувалого гостя — східного патріарха Йокима антіохійського, що з'явився там зимою 1585/6 р. в дорозі до Москви, братчики постарались використати для здійснення сих планів його авторитет. На їх прошення він видав обіжник до всього православного суспільства, оповіщуючи про львівські плани — «хотять с помочию божею панове мешане львовские школу закладати для наученья дѣтем христіаньскимъ вшелякого стану, которыя бы мѣли учити ся писма светогѡ грецького и славенъского, да не будетъ родъ ихъ христіанський аки бе(з)словесенъ ненаучения ради; и тежъ купили друкарню писма словенского и греческого, у той же школе потребную, в полѣтора тысяча злотых заставленую, и тежъ церьковъ хотять муровати новую, и домъ на школу, и домъ на друкарню, и домъ на шпиталь, просто поновляючи все законъное строение». Заразом братчики подали на його затвердження новий статут свого братства, перетворюючи його в свого роду духовний орден, призначений на піднесення релігійності і моральності серед громадянства, та визначаючи йому широкі права як організаційному церковному і національному центрові для всієї галицької Русі — контрольному апаратові не тільки над мирським громадянством, але і над церковним життям і над духовенством, включно до самого владики, — і патріарх підтвердив за ним такі широкі права¹.

І от серед такого підвищеного настрою, почуття своїх сил і сміливого дерзання, в тім-таки Львові літом 1586 р вийшла брошура галицького єзуїта Бенедикта Гербеста, що під пишним заголовком² подавав конспекти своїх проповідей, проголошених у львівській католицькій кафедрі для навернення до Риму місцевих русинів і вірмен, а при тім у незвичайно грубій і обидливій формі відзивався про руську церкву і всю «дурну і мізерну Русь», як він її без церемонії величав:

«Пан-біг Жидів карав в ласці своїй, давав їм пророків, тепер на них гнів божий — пророків не мають. Так от і від Греків, а з ними і від Русі Бог

¹ Ширше про це в Іст Укр VI с 509 дд. Культ.-нац. рух с. 111 дд.

² Wiary kościoła rzymskiego wywody u greckiego niewolstwa historia dla jedności z kościelney dłuższey historyey, dla Rusi nawrócenia pisaney, wypisał to x. Benedykt Herbest, societatis Jesu kapłan, za starszych swoich pozwoleniem. До брошури, датованої травнем 1586 р., долучені конспектні таблиці, з датою 23 січня; вони, мабуть, роздавались або розкидались під час викладів Гербеста і найбільше й викликали заворушення серед православних.

все відібрав. Не мають ані памяти, щоб уміти «Отче наш» і «Вірую в Бога»; ані розуму, щоб добачити спасенні річи, ані доброї волі, аби добре жити. Що до тайн, то вони убивають душі малих дітей, не маючи єпископського миропомазання. При тілі Христовім впадають в ідолопоклонство, в супружестві — в явне чужоложство. Про характер тайни ані питати їх! Боже, змилуйся над ними і відбери сліпих вождів!»¹

Се була та ж ідея, що розвивалася Скаргою в його книзі, але Скарга не висловляв її так різко й оголено, а Русь тоді не чула себе в такому розмаху сили й енергії, як десять літ пізніш. Те, що з стидом і покорою пускалося повз вуха в 1570-х рр., не могло пройти дурно тепер. Львів, місце виступів Гербеста, закипів, а гомін обурення пройшов по цілій церковній і книжній лаві українській. Старий «ректор острозький» — Герасим Смотрицький, висваривши «богохвальні, великославні і правовірні народи Руські», що висилають на бій з напасниками «плохих і голих замість збройних рицарів, а неучених простаків замість мудрих ораторів», сміливо вхопив перо під істинно революційним гаслом: «так ся написало, як ся розуміло» — «бо (мовляв) не за власне почав працювати!»¹ І своїм памфлетом, видрукованим острозькою печатнею в 1587 році, зробив справжній початок новій друкованій українській літературі. При всіх дефектах сеї першої проби, вона дорогоцінна не тільки як яскраве відбиття своєї епохи — засвоєння українським пером методів і засобів, даних реформаційним рухом на польсько-руським ґрунті, але і чисто літературними прикметами: переходом до досить живої, невимушеної мови і манери. Те, що зробив протестант Рей в польській літературі, робить у менших розмірах, з меншим талантом і тому з меншим впливом на дальшу творчість, але в кожному разі — цікаво і небезрезультатно, наш «острозький ректор». Тому його брошура, донедавна зовсім незвісна і не оцінена, новішими часами стала предметом пильного досліду і справді варта великої уваги. Треба їй добре приглянутись, не спиняючись перед тяжкуватою, засміченою полонізмами формою, і тоді дійсно побачимо в ній виразні і досить навіть яскраві елементи нової літератур-

¹ Пам'яток лит. II с. 597. В 1890-х роках, коли в галицьких уніатських кругах справлялося трьохсотліття унії, піднявся був інтерес до Гербеста як «предтечі унії» — що він у 1567 р., в статті «Wypisanie drogi», підняв справу прилучення Русі до римської церкви. З цього становища розпочав про нього велику студію Ол. Сушко, тоді укинчений богослов, потім євангелістський проповідник у Канаді. Але студія його «Предтеча Унії» (Записки львівські т. LI—LII) лишилася нескінчена. Проти переоцінювання ролі Гербеста як письменника і діяча виступив у своїй монографії про Скаргу Третяк «Wypisanie drogi» передрукував ак. Студинський в Памятках укр.-рус. мови і лит. т. V 1906.

ної творчості, що часто випереджують дуже сильно іншу творчість своєї доби¹.

Особа автора і його діяльність звісні мало. Найбільше знаємо від його сина, звісного пізнішого дяча, Максима, в чернецтві Мелетія В брошурі «Обгрома Verificasiey», виданий віленським братством 1621 р, Мелетій Смотрицький, збиваючи слова противника, що назвав Герасима Смотрицького попом, докоряє йому, що видко, він «чоловік покутний» (з глухої провінції), коли не знає такого визначного дяча, як Герасим. Відчуваючи то як шпильку, звернену проти нього, Мелетія, немовбито він був попович, він відповідає (у виразах, правда, не дуже категоричних і вложених в інші фрази), що Герасим Данилович Смотрицький був шляхтичем і мав свій «земянський шплахцік» (маєточок) на Поділлі — де він родивсь і виховавсь, і був гродським писарем кам'янецьким за трьох старостів, а потім жив на Волині, всім звісний як «великий свого часу чоловік в народі Руськім», і дис-

¹ Брошура стала відомою і приступною тільки з опублікуванням її пок Голубевим в Архиве Юго-Зап России ч I т VII, 1887 р, з дефектного (без кінця) примірника бібліотеки київ Дух академії Перед тим були тільки глухі відомості про неї Добровські в «Institutiones linguae slavicae», с LV, згадував примірник п з «Календарь римски новы» віденської двірської бібліотеки, очевидно, дефектний, без вступних частин, і його звистку повторяли потім Каратаєв й ін, не можучи її провирити, тому що сього віденського примірника потім не можна було розшукати Малишевський в додатках своєї праці «Мелетій Пигас» т II, 1872, передрукував академічний примірник, не познавши, що то за твір, бо кінця, з іменем автора, в сім примірнику не було воно подане було анаграмою, як передав її Добровські «написано у Академіи Острозькой йкциртомс чиволинад мисарега», і пояснено «хто знає по-арабськи (читати з правої руки до лівої), легко се зрозуміє» Але ся книжка Малишевського не вийшла в світ, і тільки небагатьом була відома Коротку характеристику твору подав у своїй дисертації про «Палінодію» Копистинського Завитневич у 1883 р, а по виході Архива пок Сумцов у своїй статті «Историческій очеркъ попытокъ католиковъ ввести въ южную і западную Россію григоріанскій календарь» (К Старица 1885, V) дав «Ключеві» широку оцінку, признавши його «за одинъ изъ самыхъ крупныхъ і цѣнныхъ южнорусскихъ литературныхъ памятниковъ конца XVI ст.» (с 244) Готов був навіть поставити Смотрицького вище від Вишенського «По складу мысли і способу выраженія ихъ, Герасимъ Смотрицькій имѣеть много общаго съ Іоанномъ Вишенскимъ, но онъ превосходить послѣдняго со стороны общаго своего развитія, что выражается преимущественно въ систематичности его полемическихъ доводовъ» (с. 246) З польської сторони варто навести оцінку пок Третьяка Він підносить значення «Ключа» як «початку багатої літератури полемічної друкованої», з боку мови — як «щасливу пробу витворення літературної руської мови» Далі — як «прегарне відбиття, що виразисто відбиває моральний образ автора, а разом цілої верстви, котру він представляє — власне тої бідної руської шляхти, сильно консервативної, що тільки трималася «*starościcia zaszyłych błędow*» У автора ще не бачимо того полемічного завзяття, яким визначались письменники протестантські — се типовий русин щодо гумору, котрим прикрашає всю свою полеміку, — характеристична прикмета всіх руських письменників від Вишенського до Кулша» (с 100).

дав від кн. Острозького неабияку маєтність у Костянтинівській волості «Запобігаючи упадкові руської церкви, віноставив вічні пам'ятні праці. одна з них, присвячена фактично всій старшині руської церкви, була поіменно дедикована одному з них; потім була друга і третя — все написано побожно, правовірно, нічого єретичого»¹. Пізніший уніатський письменник Суша каже, що Острозький, знаючи неабияку між русинами ученість Герасима Смотрицького — тодішнього кам'янецького підстарости, намовив його покинути сей уряд і прийняти ректорство «Острозької гімназії», за що дав йому в державу два села². Ся звістка мало що варта, переказує тільки пізнішу опінію, і дійсні відносини Герасима Смотрицького до острозької школи зостаються невідомими ближче. Натомість бачимо, що він у 1570-х рр берє участь у виданні Біблії, можливо що й кермує сим ділом, судячи з того, що йому припадає честь написати передмову до сього монументального видання. Інших писань, крім «Ключа», від нього не зосталось. Копистинський ще згадує якийсь «не кунштований, поважний еднак вірш роскый», котрим Смотрицький «на непорядные хиротонизанты и их рукоположенцы волаал и нарекал» (с. 1057), але, на жаль, ся сатира не заховалася. Ми одначе ще повернемось до сеї згадки про неї.

Єдиний примірник «Ключа», що був ото передрукований³, складається з присвяти Ол Острозькому на 5 сторінках, окремо нумерованих, далі — з передмови до читача на 9 сторінках, з статті проти папського примата, затитулованої «Ключ царства небесного, и нашеє христианское духовное власти нерешимый узельъ» (ст. 10—17), і з другої статі про зміну календаря — «Каленьдаръ римский новый», що уривається на ст. 37.

Присвята молодому княжичу Олександрові — єдиному з синів старого князя, що зостався вірним батьківській вірі, віддає тривогу українського громадянства за сей останній православний пагонєць великого дерева. Автор нагадує славу і значення його роду, що походить від самого Володимира, «преславно и многочудьно крестившого землю Рускую», і благає малого княжича йти слідами великого предка і «міти всегдашнее пильнее бачене на зацний стан і на новий (молодий) вік свой — в котром не только часу якого долгого, але и дня и години единое стравити дармо а безпотребне

¹ Архив ЮЗР I VII с 428—9, текст, що на нього тут Смотрицький відповідає, міститься там же на с 492.

² Saulus et Paulus, 1666, с 15—6

³ В бібліотеці б Дух Акад його вже не могли знайти мені, щоб перевірити доволі недбалі видання Малишевського і Голубева

шкода». В сих «юношеских літах» треба добре управити й накерувати «свыше спряженную колесницу», і між іншим — визначити собі просту путь у справах релігійних, «а колебання у веру неуставичного или переменения — Господи сохрани!» «Кгди ж з Богом жартовати, у вірі о нем отмінюючися — зле, а еще горше — соблазн иним, звелаща слабым подавати!». Треба триматися віри, в котрій хто хрестивсь і від батьків її одержав. І хоч сам-таки Смотрицький, як знаємо, за краще вважав би, щоб мирські люди взагалі не дуже заглиблялися в релігійні питання, а вірно йшли за своєю церквою, та коли вже такий час настав, що кожний хоче сам доходити тайни церковних догматів, то він просить і молодого княжича не полінуватися перечитати присвячену йому книгу і покористуватися з неї — укріпитися в православі¹. Адже «все церковне око» з усіх сторін умилено дивиться на молодість княжича і з слізми молиться до Бога, аби не зостатися зовсім без наслідників «свого начальника у православї пресвітло сияюшого». Він не повинен образитися оцею пригадкою: обов'язок тих, що ідять хліб та з інших добродійств користають, — говорити правду своїм добродіям. І старий ректор наводить віршовану цитату, що наказує цинити тих, що не притакують на все, і гонити тих, що над усе цинять вигоди життя і не вважаться перечити, щоб тих вигід не стратити (оригінальний текст далі).

Взагалі передмова держана в тоні піднесенім і гіднім, свобіднім від підлещування, і вислів її досить відповідає сій гідності настрою; тільки в звіснім уже нам виступі про сучасну цікавість до богословських тем автор випадає з високого тона, впадаючи на хвилю в жартовливий. Особливо ж велично витримано початок. Насамперед думка, що в загальній змінності і загибелі всього виживає і не вимирає тільки рід, опертий на фізичній і моральній традиції — вірності своїй церкві Звідси висновок, що найвищий знак божої ласки — непорушне заховання такого роду, як Острозький, в своїх володіннях і в своїй вірі.

Ижъ мало не всѣ рѣчи сотворенные отъ початку свѣта, за предивнымъ устроениемъ ихъ творца, переходити едины по другихъ и гинутн мусѣтъ едины въ единомъ округу лѣта, другіе в колку (в кілька літ), иніе въ колкудесять — ажъ и до ста и далей, ачъ естество или натура ихъ не гинеть — кгдажъ прошлому подобное вырастаеть и родит ся едино зъ другого. Также и народъ людскій, которому всѣ тые рѣчи суть подручны и поданы: высоколетаючіе птицы, глубоко плаваючіе рыбы, быстро скачучіе звѣри. И все иное подъ ноги ему естъ покорено, а вжды и той также менитися¹, толко не гинутн муситъ. Едины коротько ли, долго ли на свете побывавши до общей матери свое ворочают ся, а иніе на мѣстца ихъ наступаютъ². И такъ в томъ воля Божія дѣет ся и дѣяти ся будетъ ажъ до скончанія свѣта

¹ Одмінятися

² Друк · наступать

А ведъже вѣрныя а добродѣльные толко смертъю зъ дочасного на вѣчное премѣняютъ ся А иные пакъ якобы и не умирають — бо мудрецъ такъ написалъ родивый чада не умираеть, кгда жъ собѣ подобного отъ семени и церкви своей наслѣдникомъ, то есть дѣдичемъ по собѣ оставляетъ И наболшее благословенство и ласку на свѣте у Бога и творца своего относить тые, въ которыхъ отчества и добрахъ по нихъ не дѣдичитъ общій¹, и не убѣгають² ани забиваютъ ся о то чужие

Таковымъ благословениемъ почтилъ и увелбилъ³ Богъ оного великого Владимира, преславно и многочудно крестившаго землю Рускую, которого церкви и роду защная лнѣтя и донынѣ не устала Въ нейже истинный наслѣдникъ и властный потомокъ ваша кн милость есть еси, ина мѣстце оныхъ великосановныхъ и многославныхъ предковъ своихъ наступае

По сій високій присвяти наступае довша передмова до читачив, писана бильшъ свобідно і фамільярно, місцями з сильним почуттям і навіть пафосом: «До народовъ Рускихъ короткая и пилная предмовка, з напомниманием и молениемъ прилѣжнымъ»

Автор у дотепних, досить іронічнихъ виразахъ нагадує (маючи на гадці, очевидно, книгу Скарги), як то останнього часу учителі костьолу римського з церковнихъ проповідниць, «з варстатів друкарськихъ» і різними іншими засобами, «з великою пильністю и потужнимъ стараннемъ» взылись «до народівъ Руськихъ», минаючи своїхъ бувшихъ одновірців, що повідступали від їхнього костьолу, «познавши в немъ штось непристойное» Під небеса виносять святість, силу і над усімъ світомъ владу папи, а патріархів з усею грецькою і руською церквою топчуть ногами, мішаючи докупи недовірство, глупоту і ереси, та кличуть «в єдність» — на унію А православні на се мовчать і тимъ недбалствомъ стягають хулу на свою віру і церкву Особливо прикро, що зостався безъ відправи торішний львівський випадъ Гербеста (наведений нами вище), з виписаннямъ руськихъ збочень, — і теперъ такихъ вигадокъ, хоч і неправдивихъ, але шкідливихъ, у всіхъ повні вуха.

Вы не вѣдати чи такъ на тоє долго ся розмышляете, если призовете албо нѣтъ, чи такъ тоє згода мимо пушае А в томъ вѣра ваша и законъ, а напередъ вѣры вашей подателія, Бога, отъ нихъ хулитъ ся у васъ пресвятое имя, спросе и поносе И зводятъ ся многе а отступаютъ отъ вѣры Што вѣдати, за таковое недбалство ваше не будете ли колись чинитъ личбы ведле талантовъ каждому з васъ свыше повѣренныхъ и многихъ различными властями и достоенства отътолже почтеныхъ¹ Вжды то есть людскій обычай и повинность на пытане чинити отповедь, а на писане такое другое, — чога отъ васъ не видати ани слыхати и до нынѣ² Во што ачъ вдаватись и заходити в речъ далеко шкода, але тежъ вкоротце и правдиве отправити и своихъ у вѣре покрепити не вадить; о чомъ и Петръ святыи радить мовлячи «готови будте завжды ку отповѣди каждому пытаючому васъ», и прочая⁴

¹ Чужий.

² Претендуютъ

³ Звеличив

⁴ З огляду на доволі тяжкий стиль оригіналу я подам переклад, бильшъ свобідний, щобъ яснѣш зрозуміти гадку.

Не вѣдати, чи у вѣре вонѣтпите, чи о Бога избавлене мало дбаєте, про што на предки свои не паметаєте, о которыхъ полнѣ увесь поднебесный свѣтъ великое славы і дивное sprawy, же і небеса проникала і предъ престолѣ божій ставала — пакъ у вѣре истинной цѣлое а крѣпкое сталости, яко і въ рыцарскихъ справахъ можное а потужное дѣлности На чомъ і теперъ противъ сопостатовъ телесныхъ вамъ не сходитъ¹ Зешло бы ся еще болше противъ духовныхъ пилную чуйность і подвигъ мѣти Бо кого невидимые боят ся, тому і видимые постояти не могутъ — с чого і слава болшая і заплата вѣчная¹

Як ми вище бачили, Смотрицький дешо перебільшив сю безодвітність своїх земляків Очевидно, се для того, щоб тим сильнѣш оправдати виступ свій, як людини в богослѣв'ї не вченої (систематично), і звинитись за неповноту своєї по-лемки — вибирання з католицьких писань (головно Гербестової брошури) тільки деяких моментів, на котрих він міг спинитися з успіхом.

² А ижъ в тоє писане за великимъ мушенемъ, а наболше — за росказанемъ³, нѣкто отъ худыхъ простаковъ вдал ся отъ вас, о богохвалнѣе, великое славы⁴ і правое вѣры народове Рускиє, не без великого жалю і сумнения, власне як плохий а голый за збройного рыцера воевати, а простакъ неученый за мудрого оратора отповѣдати, — штожь дѣлати? Коли

Не знати, чи ви так довго роздумуете над тим, чи нї, чи просто пускаєте повз себе! А тим часом ваша віра і закон, а передовсім — ім'я Бога, подателя вашої віри, хуляться обридливо і соромно Багато людей баламутиться і відступає від віри І не знати, чи колись за таке своє недбалство не будете ви здавати обрахунку відповідно до повірених звиш кожному з вас талантів та різних властей і гідностей, що ними ви були від Бога ушановані Бо то ж людський звичай і обов'язок на питання відповідати і на писання давати писання А того від вас і досі ні видати, ні чувати Тим часом заглублятися в сі питання справді шкода, але давати коротку і правдиву відправу та своїх підкріпляти в вірі — не вадить! Адже і св Петро се радить, і т. д. (с І ориг)

¹ Не знати, чи в вірі сумніваєтеся, чи про спасіння у Бога мало дбаєте, — не пам'ятаєте в тим предків своїх, котрих великої слави і дивних діл повен увесь світ піднебесний що і в небеса (ті діла їхні) проходили і перед престолом божим ставали, чи то в вірності вірі, цїлій і крїпкій, чи то в можній і могутній діяльності рицарських діл Проти супостатів телесних вам і тепер того не бракує, але здалося б більшу уважність і подвиг мати супроти (ворогів) духовних! Бо кого невидими бояться, проти того і видимі постояти не можуть, — а й слава за те більша і заплата вічна! (с. 3).

² Переклад Коли ж за те писання (полеміку) за великим натиском, або-таки — просто за наказом не без великого жалю і сумніву береться з-поміж вас, богохвалні, великославні, правовірні народи Руські, котрийсь з худих простаків — як плохий і голый за збройного рицаря воювати, а неучений простак за мудрого оратора відповідати, — що ж робити? Коли самі не дбаєте, не дивуйтесь простакові! Так написалось, як розумилось — аби се тільки з-межи вас гідніших до того могло порушити і подвигнути! Аби вонї, перебравши від недужого і неумлого духовну зброю, самі стали крїпко орудувати та правдиву відправу давати супостатам — задля Бога і царства небесного, вам від нього наготованого!

³ Думаю, — се натяк на кн Острозького-старшого

⁴ В ориг славъ

сами не дбаєте, на простака не дивуйте! Так ся написало, як ся разумѣло, — што вжды з васъ годныхъ до того порушити и подвинути могло бы: взявши бронь духовную отъ недужого и неумѣлого, сами по вѣре крѣпко дѣйствовать и сопостатомъ истинный отвѣтъ давати¹. Только бога дѣля, и отъ него царства небесного вамъ наготованого дѣля².

І він патетично накликає всіх здатних до відправи, за його прикладом, з огляду на гризну небезпеку:

Повстанте, почуйте ся и поднесѣте очи душъ вашихъ а обачте с пилністю, якъ спротивникъ вашъ, дияволь, не спить, и не толко якъ левъ рыкаючи шукаєть кого пожерети, але явне в пашеки єму разными способы многие отъ крови и повинныхъ вашихъ впадають. А звлаща отъ единое матере ваше, невѣсты непорочною царя небесного, роженые брата и сестры. О чемъ она, яко мати ваша³, болезно васъ породивши, водою святою крещеня омывши, дары Духа святого просвѣтивши и хлѣбомъ животнымъ — учениемъ евангельскимъ воскормивши, жениху своєму, кровию пречестною васъ откупившему яко сыны свои за слуги и дворяны отдати⁴ з радостью, яко родителей и прародителей вашихъ, надѣяла ся, и с ними и с вами вѣчно царствовати певна была. Теперь вмѣсто надѣи, радости и потѣхи жалосно нарекаєть и многослезно плачєть⁵ единыхъ-же отъ неє отступають, другихъ-же о тоє не дбають, и вси вобецъ на повинность свою мало памятають, колеблючи ся дивными способами у вѣре — единый з другого большую слабость и згоршенє беручи (с 4)

Автор просить читачів: «с пилністю прочитати и добре зрозумѣти тоє малое составленє — не полєнуйте ся», і вказує його головний зміст: «обачите ачъ вкоротце, але правдиве, о своей православной вѣре непорочноє и єє строителехъ истинныхъ, такъ теж и о костеле рымскомъ и о его многихъ законодавцахъ — достаткомъ, а о новомъ паки календару, — и с придаткомъ». Іронічно усправедливлює себе перед «писанья сего причины подателем и з своими старшими позволителями» (притока до титулу Гербестовой брошури «за старшихъ своїхъ позволенем») — шо вони не можуть кривдувати собі на нього (за різкий тон полємики). — Бо ж сам він — «причины податель» «так необачне, спросне и вшетечне (мерзко і непристойно) на зацные особы и великие станы обоєго достоинства (духовних і світських) и на всю вобецъ рєчь посполитую (все громадянство) обоихъ народовъ Крєцкихъ и Руских, и иныхъ всѣхъ имъ единовѣрныхъ по многихъ и далекихъ краєхъ свѣта широко и славно разширенныхъ бынаймней баченья мѣти не хотѣль (нітрохи не вважав)».

¹ На боці при тім надруковано: Ревнителем речей добрыхъ с того вѣмовляти и лєновати ся не годит ся.

² На боці Тыє слова христіанина побожного в сердечные дєвери торкнути могли бы.

³ На боці Церкви святая, мати вѣрнымъ обѣщая

⁴ Чисто шляхетське, двірське порівняння мати, виростивши синів, споді валась видати їх на двірську службу магнатові-патронові

⁵ Тут маємо, в зв'язку, ідею славного твору Герасимового сина Мелетієвого «Треноса».

Далі виправдується перед читачем, що торкається тільки загальних гадок, висловлених на початку і при кінці Гербестової брошури¹:

Въдайте, же не прето, абы тоє отповеди или отпису слушного а правди-вого мѣти не могло, только оказуючи его въ томъ чортоподобную гордость и буйство, же не ждучи ани мѣстца даючи на тоє отповѣди или отпису, якобы южь и людей и правды на свѣте не было, а якобы в пустый домъ кто вошелъ, где кгосподаря не машь,— чинить што хочеть, разаромъ осудилъ и сказалъ, же не мають разуму, памяти и доброе воли,— глупство и блуды до того придавши². Не явна ли речъ, якимъ духомъ и якою милостью тоє чинить? Кгдыжь на початку якобы указуетъ выводы и притягаеть до згоды, а на остатку — яду аспидного под устнами задержати не могъ —

Што сердце з мыслью тайно увало,
тоє перо з рукою явно указало (с. 6).

Отже, вилучивши з дальшого свого викладу історичні «выводи», що становлять властивий зміст Гербестової брошури, Смотрицький рішив коротко і принципіально розправитися з ними тут же в передмові. Се нарушало архітектоніку — властиво, повинно було послужити предметом одного з дальших трактатів Але Смотрицький, очевидно, хотів довести шойно висловлену свою гадку, що з самими «выводами» Гербеста також не трудно розправитися, і можна се зробити дешевим коштом, не заглиблюючися в його історично-церковну ерудицію. Передусім закидає Гербестові, що він «нѣкоторые слова Христовы и апостоловъ его святыхъ на свой млынъ римскій криво опачиною натягалъ». Вони «право поставивши ему самому безстыдные очи колоти будутъ,— кгдыжь превѣчную божественную власть и силы безъ баченя и страху зъ Христа дереть да на своего папу кладеть, а иныхъ всѣхъ достоенства имъ свыше поданое отлучаеть». Гербестовим выводам про царгородських еретиків протиставляє тезу, що в Східній церкві, власне, зле і неправе виявлялось і відкидалось, а в Римській ересь крилась і йшла до середини, підточуючи церковне життя. В результаті Східна церква стоїть кріпко і невідступно «при преданю, наукахъ и уставахъ» своїх великих отців, а Римська заражена

¹ Брошура Гербеста складається а) з короткої передмови до читача, де він побіжно кинув фразу про реформу календаря, як новий сполучник Римської й Руської церкви (се послужить вихідною точкою для II трактату Смотрицького), б) з самих «выводів», себто доказів, головню історичних, папського примату, частин ересей в царгородським патріархаті та його поневолення турками, в) коротенького «замкнення», наведеного вище — згрідного відзиву про греко-руську церкву (що послужив головним приводом виступу Смотрицького) і г) хронологічного реєстрику на особній картці згаданого вище

² Мова про ті образливі, короткі і голослівні осуди, кинуті Гербестом у «замкненні» його брошури

внутрішньою хворобою, «прето єсть у вѣчном животѣ смертельна и с послѣдователями своими» «Ато маєт ся розумѣти от того часу, як ся от одности соборной церкви оторвала —

а звлаща ли от оного Формоса,
за которого стал ся костел римский як лице без носа»

А щодо греків —

«кому на свѣте может быти тайно, же з Грековъ философы, з Грековъ богословцы увесь свѣтъ маєт, безъ которыхъ и сго Рим ничего не знаєт?»

Давши сю коротку відправу, автор ще раз звертається до читачів з проханням прочитати далі подане і взяти на розум, та за прикладом поданого чи то за старших позволенням — собором, так би сказати, чи силами власними давати відправу на інші напади противників «Бо як не годиться давати причини, так не годиться мовчати на дану (причину)»

За сими останніми сторінками, що становлять (у другій частині «передмовки»), властиво, окрему полемічну статтю, наступає нарешті перший полемічний трактат «Ключь царства небесного и нашеє християнское духовное власти нершимый узелъ» Сі вирази, вжиті в заголовку, в дальшій викладі не пояснюються Я думаю, що «ключь царства небеснаго» означає католицьку доктрину про примат папи (ключі царства одержані ап Петром і передані його наступникам) Смотрицький же протиставляє їй «нершимий узелъ», котрим зав'язана Христом істота дійсної правовірної християнської церкви Він зв'язує євангельський текст, котрим Христос надає апостолам власть «в'язати і розв'язувати», з іншим, де Христос обіцяє, що він буде там, де будуть «два або три зібрані в ім'я його», і те, що два або три попросять від Бога, буде їм сповнене Сі тексти, доводить автор, «колють обидва ока тим всім, котрі — проти волі Христа завішують таку велику і важну справу» — найвищої власті церковної (в'язання і розв'язування) «на єдиній особі» римського папи. Христос не обіцяв ніякої власті кому-небудь одним, а тільки двом або трьом Відповідно тому церква усталила духи або трьох апостольських намісників, а кінець кінцем — учинила п'ятьох (головних єпископів) «сообразно пятеро чувственной десницы божой правячи всю поднебесную» Але потім «пятий з них» (папа римський) — «который засѣдалъ мѣстце первое», «гордостю и лакомствомъ и мноюю славою свѣта того, за наданемъ панствъ и богатствъ зведеный отступилъ дороги правое и оного товаришества и братства собѣ ровного, гдѣ могъ єдинъ другого простерегати и направляти. Захотѣло ся єму самому поднести столицу свою

на Заходъ солнца и ровняти ся Богу вышнему¹. Гдѣ южь
теперъ у волной кузници своєї куєть собѣ

ни па кого ся не обзираючи,
или о чюю ласку и ратунокъ дбаючи,
всего много з стороны свѣта² маючи,—

а гордость всякая умножает ся от преизобильныхъ рѣчей, за которую и похлѣбство³ не оmeshкуєть спѣшачи ся у приданыхъ

Ачъ и тыхъ четырехъ⁴ различными фортелми и дивными штуками черезъ розмаитые начиня⁵ духа своего непрестанно усилиуетъ тягнучи до себе, але южь не на оную правую, толко на свою змышленую дорогу, и южь не в братство и ровную почесть, але у подданство и в мушеное послушество Самъ толко надъ всѣми и передъ всѣми всего свѣта головою — единымъ найвышшимъ пастыремъ, каменемъ вѣры, фундаментомъ церковнымъ, княжатею апостольскимъ, намѣстникомъ не толко Петровымъ, але и божимъ без встыду и страху звати ся смѣеть и инымъ доущаєть и кажетъ (себе звати).

Што южь нынешнихъ многмятежныхъ и богопротивныхъ часовъ, на томъ схылку свѣта, ажъ и до Скарговъ и Гербестовъ пришло⁶. Тожъ пакъ тые вже по своему почали тую катедру носити ажъ подъ небеса Да и Рускіе народы напередъ блудами, глупствомъ и отщепенствомъ почтивши и з Жидами зровнавши, тожь теперь указуютъ имъ тую столицу, як хороша А на ней пакъ седячого снатъ (мабутъ) и въ ноги цѣлуютъ, а онъ не гнѣвают ся,— та и нашимъ кажутъ,— ано не хочет ся¹ (с. 14)

Автор нагадує, наскільки се папське величання противиться евангельському духові. Христос дав приклад покори, умиваючи ноги своїм ученикам, а папа «мнящий ся намѣстникъ ученика его, протягаєть тленные и не нескверные ноги въ целование гордостное всѣмъ приходящимъ къ нему». Ап. Петро не позволив сотникові Корнилию, щоб він поклонився йому — «а перед намѣстникомъ его мниманымъ и царомъ не пропускають, а иныхъ посполитыхъ подобно и бьютъ — не поклоняющихся ся ему со страхомъ и трепетомъ» (с. 15).

(Смотрицький тут, як і в аргументації проти католицького монархізму — відлікуванні до слів про «двох або трьох» і в деяких інших місцях виразно йде за «Посланием до Латин» і за його полемічним тоном).

На вболівання католицьких полемістів над неволею патріархів під турком як знаком божого гніву він відповідає міркуваннями про те, що балювання на сім світі зовсім не

¹ Слова Біблі про Денницю-Сатану, що хотів зрівнятися з Богом.

² В світських (не духовних) речах.

³ Облесність

⁴ Патріархів.

⁵ Знаряддя («сосуды»).

⁶ На боці Скарга оскаржаєть,

Гербест осужаєть,

бо той послем своимъ страшить,

а сей декретомъ не тѣшить

знак божої ласки. Нагадує багатого і бідного Лазаря, кари, які спадали на вибраний народ Ізраїльський. «Свобода, розкіш, можливість, багатство і слава віка сього — то все як за давніх віків, так і тепер частіш буває уділом невірних, ніж вірних. Як Спаситель не звався царем світу сього, так, видно, і вірних своїх він тримає готує їм щось ліпше, більше і вище».

А раці того «замкнув в недосягнених своїх судах, котрих розумами людськими торкатися так безпечно, як солоні огню», — кінчить Смотрицький свій трактатець, добре задуманий і логічно переведений, хоча місцями й тяжкуватий у викладі.

Другий трактат — «Каленъдаръ римский новый» — «з придатком», як означає автор у передмові, в дійсності треба вважати за два окремі трактати, цілком механічно зв'язані, бо «придаток» — се зовсім самостійний трактат, тільки не відділений нічим: ні фразою, ні хоч би спеціальним друкарським письмом. Знов формальна, конструкційна хіба! Архітектоніка — взагалі слабе місце сеї літератури.

Перший з сих двох — той трактат, до котрого належить заголовок (безпосередньо зв'язаний в одну фразу з самим викладом)¹, — має тезою чи вихідною точкою фразу Гербеста, з його передмови: «Чи годиться єдиному людові християнському Великдень, Різдво й інші свята цілий рік тримати неоднаково» (розуміти: в тій самій державі — щоб поляки і русини і вірмени неоднаково святкували). Смотрицький сердито і влучно завважає, що се смішно, коли католицька церква, тільки що розірвавши «єдність церковну» (в календарній справі), починає відзиватися до єдності — щоб приймали її календарну реформу в ім'я єдності¹ —

«Што жь разумѣти маемъ о тыхъ речахъ давныхъ, в которыхъ такъже отъ єдности отступаючи, насъ невинныхъ потваряють (оббріхують)» — питає він Теза незвичайно важна — висунена вже раніш словом «На богомерзкую Латину», як ми бачили: самовільне порушення папою нікейської постанови про святкування Великодня, що сталось нині у всіх на очах, характеризує самовільність (авторитарність, сказали б ми) пап у церковних справах взагалі. Автор слова «На Латину», прилучивши сей факт як останній в довгім ланцюгу ним вичислених папських новин, дав зрозуміти полемічну вартість сього аргументу, але не розвинув його. Не розвиває сеї вдячної тези і Смотрицький. Обмежується

¹ «Каленъдаръ римский новый. О которомъ князь (ксьондз) Бенедиктъ Гербестъ у книжце своей новотвореной во Львовѣ в листе до читателя чинить питанье такое» — се вже виклад

кількома словами на тему «самомнительної гордості пап, що»

Єдини новини уставляють,
а другіс старини поправляють,
и якъ отступилі дороги и правой, завжды ся мешають,
да иншихъ до юго примушають,
и страшагъ, же имъ того жъ ис помагають» (с 18—9)

Не серйозний теологічний диспут у голові у старого кам'янецького писаря, а весела балачка на тему невдалої реформи, causegге, як кажуть французи, і він починає її зараз же по сім коротким вступі «від писання» Що дали йде по сім вступі — се веселий, дотепний памфлет — нове слово сеї нової літератури Воно єдине в друкованім матеріалі, який нам лишився Але коли ми порівняємо його з такими писаннями, як лист Филона Кмити або «промова Мелешка», ми відчуємо, що се живий, шоденний голос доби Та ж весела балаканина, пізніш воскресена Гребінкою та Квіткою в їх апострофах до читача¹

З огляду на нелегку мову «Календаря» я подам сю частину його паралельно в оригіналі і в свободнім перекладі і то прошу читати переклад наперед:

Пише (Гербест), що через великі причини (календар) тепер уже дстав потрібну поправку Які то великі причини — не вказав і найменшої Хоч би й хотів, мабуть, не мав слушної Але багато дехто дають тому ту певну причину, що коли б найсвятіший папа, як найвищий намісник божий і всього світу голова, так мудро і могутньо не запобіг би завчасу, тоді за небережністю і глупотою посполитого люду Різдво влізло б у весну, а Великдень у літо¹

І справді! Завдяки такому пильному і поважному заходові і старанню, до того ще такої визначної особи, що носить ключі від неба, сьому запобіглося так сильно, що не тільки Різдво не попало в весну, але і Великдень не посмів вийти туди Хто на той час був у костьолі в худій одежині, краще може то сказати! Навіть якби не посував наперед

пишетъ, же за великими причинами южъ ото маеть своє потребное поправлене Съ которыхъ причинъ великихъ и єдноє наменшоє не указалъ Хотя бы хотѣлъ, подобно слушноє не мѣлъ Ачъ многіє дають то того тую за певную причину, ижъ кгдабы насвятіший папѣжъ, яко найвышший намѣстникъ божій а всего свѣта голова, такъ мудре а потужне в часть, тому не забажалъ, теде бы за небаченнемъ и глупствомъ посполитого люду вошло бы Боже наржене у весну, а Велка ноцъ в лѣто

Якожъ за правды! За такъ пильнимъ а переважнимъ промысломъ и стараньемъ, звлаша такъ зацное особы, которая носить ключъ отъ неба, досытъ ся значне погамовано, же не толко Боже народжене у весну не вошло, але и Велка ноцъ не смѣла Хто былъ на той часъ в костель у худой одежи, лѣпшей повѣди-

¹ Такий аргумент при реформі календаря дійсно висловлювся коли зостатися при старім календарі, то за кілька тисяч літ Різдво попало б у весну.

тих чотирьох тижнів¹, не дуже спізнився б¹

Не знати, чи то його увів у помилку біг зір, з котрим він хотів привести до згоди свої справи? Чи творець зір спротивився тому своєвольному справщикові, аби він не мішався до речей, йому не поручених? Тільки бачимо, що в тім йому дуже не вдалось¹

Хоч він легкодушно пробував, як йому здавалося ліпше, правивши на землі, хотів поправити й на небі, і провидівши якимсь, може й Валаамовим духом², так пильно наперед запобіг — знаючи, що по шкоді і розум мало на що придасться

Добрий лікар, коли побачить шкідний веред, або як вони то звуть — пекельний вогонь, не жалує зарані відтяти здоровий член, аби ціле тіло від того не псувалось. Також і запобігливий управитель, коли в місті розгориться і візьме велику силу вогонь хоч би й з печі (бо і той страшний, коли волю візьме!) — перебігає кілька домов щлих наперед і один обдирає, рубає, ламає і розкидає, хоч би був найкращої будови і великого пана. Не питає нікого і не оглядається на будову, ні на господаря того дому. Коли ж вогонь спиниться і згасне, за зле йому того не мають, а по-старому будують, де що кому належить, відповідно своїй волі або можності

Отак, мабуть, і найсвятіший той тринадцятий Григорій папа! Коли побачив, що календар старий,

ти можеть. Ачъ хотя бы былъ и не помыкалъ тылъ недельъ четырехъ напередъ, не велми бы ся с тымъ опознилъ!

Не вѣдати, чи звѣздный бѣгъ его в томъ омылитъ, с которыми законные sprawy свое посполу скорикговати хотѣтъ. Чи пакъ звездамъ творець спротивил ся оному своволтному корикгователеви, абы в тоє ся, што ему не поручено, не вдавалъ. Кгды ж на томъ, яко видимъ, и назбытъ шванковалъ!

Ачъ яко недбалый коштовалъ, якобы было ведле его здана лѣпше, рядивши на землі хотѣлъ поправити и на небѣ, и прозрѣвши напередъ якимсь не вѣдати если не валаамъскимъ духомъ, тому такъ пилно въ часъ забегалъ, вѣдаючи, же по шкодѣ разумъ мало потребень быаеть

Бо и лѣкаръ довѣтпный кгды обачитъ який шкодливый вродъ, або якъ они зовуть пекельный огонь, не жалуеть напередъ здороваго члонка урѣзати, абы все тѣло отъ того ся не псовало. Также тежъ ростропный строитель, в мѣсте гдѣ бы ся загорѣлъ а моцъ великую взялъ и печельный³ огонь бо и той лихъ, где свою волю возьметъ⁴, перебегаеть напередъ колко домовъ цѣлыхъ и единъ бы налепшого будованя а хотя бы и великого пана, одираеть, рубаеть, ломить и разметуеть. Мало ся в том кого радить, на будованье, и кгсподара домового ничего ся не обзираючи. А кгды ся тоє погамуеть и угасить, за зле ему не мевають, але по старому ведле воли и можности своеє будують, где што кому належить

Такъ тежъ подобно насвятший онъ третинадесять Григоръ папекъ кгды обачилъ, же каленъдаръ пред-

¹ Великдень по новому календарю того року, 1587, випередив старокалендарний на чотирі тижні і на Україні попав під дуже ще холодний час: святкувався 29 березня і ст, тим часом як православні святкували 26 квітня і ст. Се між іншим дає й докладний час написання, мабуть, під свіжим враженням, у квітні травні 1587 року

² Що Різдво може влізти у весну, а Великдень у літо

³ Гра слів пекельний і печельний вогонь.

⁴ На боці «Коли в печі горить, велми добрий і потребень, але коли вище печі — шкодливий і страшень».

Його попередників, з правої дороги далеко зблудив, сонце днів собі причинило, місяць імена свої помшав, зорі біг погубили, він, як добрий лікар і запобігливий управитель zarazом, видтяв здорові члени, які ще трохи трималися при тилі церковнім. А дом законний, на тих семи міцних стовпах святих вселенських соборів добре оснований і на вики побудований² він, перебігши наперед чотири тижні³, обдер, порубав, поламав і розметав. Мало з ким у тім радився. На будову і на господаря або пана (дому) ніскільки не оглядаючись, все давнє знищив і вогонь св. Духа до решти згасив. Не тільки що Різдва, але й Великодня у весну не пустих, — ледве святки проскочили!⁴.

Місяці інакше похрестив. Християнську паску з жидівською значно одмінив і назад відсадив Свій намір, як бачимо, задовольнив — тільки ж і сам після того скоро схоронивсь⁵. Хто зна, чи не велено йому чогось поправляти в пеклї? Бо то річ ще старша, ніж календар!

Лишалось би знов по-старому, на тім давнім фундаменті будувати! Де за недбалими господарями, — видно, що наємниками¹ — бруси, стіни, вікна і двері покривились і підпдгнівали, — все знову побудувати, згідно з старим фундаментом, поза котрим ніякого іншого не можна положити, крім уже положеного⁶. При тім і щодо єдності нетрудно було б погодитись — до котрої нелегко прийти, поки отак буде блудитись!

¹ Каденція!

² Противники календарної реформи вдаряли, що святкування Великоднього дня по старому календарю було затверджене вселенським собором, що підтверджувалося всіма пізнішими соборами.

³ Див вище

⁴ Очевидно, потепліло на Великоднім тижні

⁵ Григорій XIII помер у квітні 1585 р., несповна три роки по реформі.

⁶ Розуміються слова ап. Павла про Христа — єдину підвалину церкви.

ковь его старий дороги правое далеко заблудилъ, солнце днѣвъ причинило, мѣсяць имена свои помешалъ, звезды бѣгъ свой потерялъ¹, за разомъ яко довтипный лѣкаръ и росторопный строитель, отрѣзалъ члѣны здоровые которые еще стояли нѣшто при тѣлѣ церковномъ. Домъ тежъ законный на седми столпехъ мощныхъ оныхъ — святыхъ соборовъ вселенскихъ добре укрѣпленный и вѣчно убудованный, перебігши недѣль чѣтыри напередъ ободралъ, порубалъ, поламалъ и розметалъ. Мало кого ся в томъ радилъ. На будоване и господаря или пана ничего ся не обзираючи, все давнѣе погамовалъ, и огонь Духа святого до конца погасилъ. Не толко Божого нароженя, але и Великое ночи у весну не пустилъ — же ледви и святки уминули

Мѣсяцы иначе покрестилъ, християнскую паску з жидовскою далеко отменил,

и опакъ посадилъ,

и своєму предъсвѣзятю, яко

видимъ — досыть учинилъ, толко ся после того борзо и самъ схоронилъ, —

то вѣдати если в пеклѣ чего поправляти не казано. Бо то речъ еще старшая, ніжъ календаръ

А такъ зешло бы ся южь опять по старому на ономъ давномъ фундаментѣ будовати. Гдѣ были трамы, стѣны, окна и двери за недбалыми господарями, а сънят наємниками покривили ся и понадгнівали, — знову все ведле старого фундаменту (надъ которого иного жадень заложити не можетъ кромѣ заложеного) — побудовати. Тамъ же бы южь и о єдностъ не трудно ся згодити, до которе не лацно прийти, поколь ся такъ будетъ блудити!

Бо коли земні пани без невдоволення приймають такі самовільні речі¹, то про небесного не знати, чи й не загинувся! Бо щось ті новоперемінені квітні та май замість зеленої барви все білою нам зверху притрушують! А видячи ся і розмірковуючи, серце лякається Бог зна, чи дали нас щось і гірше спитає?²

Бо се ж його самого справи й устави стара законна³ пасха, котру він сам уставив і сам же скінчив і нову дав своїм учням і нам усім вірним Тепер все се пішло назад! Завжди законна пасха йшла наперед, а тепер мусила на двадцять і кілька днів зостатися ззаду! Дехто каже, що то жиди помилились, а ми добре урядили, чи поправили!

Та з тої поправки, як бачимо, на правду мало що доброго діється, а тільки великий і дивний розрух стався чисто по всім світі! Не тільки в відправах законних, але і по всіх справах і поступках світських! Велика сварка і ненависть між людьми почалася з тої поправки, тягнуци за собою багато труднощів непотрібних і неоправданих утрат

Чоловік бідний, убогий, що мусить їсти хліб свій з праш рук своїх і в поті чола, і з тої ж праші і поту мусить задовольняти пана — давати, що йому скажуть, від предків своїх звук був видавати, що належало Богові і що належало панові Тепер же ніяк не може в те добре потрапити Пан йому каже робити в святі дні, призначені давним церковним звичаєм на честь і хвалу Богові Боїться і Бога, боїться і пана Мусить більшого відступити і меншому служити Бо про того чує, що він довготерпеливий і многомилостивий, а про сього знає, що короткотерпеливий і мало-

Бо если панове земные за таковыя квалтовныя рѣчи за зле не мѣвають, але небесный не вѣмъ если ся не розгнѣвалъ! Бо якость тые новоперемѣнныя квѣтны² и май вмѣсто зеленое барвы все бѣлою намъ зверху притрясають! Што видячи и розмышляючи сердце ся лякаеть, и единъ Богъ вѣдаеть, если што далей горшее нас не поткаеть!

Кды ж то суть его самого sprawy и уставы законная пасха старая, которую самъ установилъ, самъ и докончилъ, и новую учнемъ своимъ и намъ всѣмъ вѣрнымъ подалъ Все тое пошло опакъ! Што завжды законная шла напередъ, теперъ мусила колко и двадцать днювъ зостати назадъ! И мовять нѣкоторые, же Жидове поблудили, а мы добре порядили, или поправили!

С которого то поправления, яко видимъ, мало што доброе дѣет ся, толко великий, а дивный розрухъ стал ся по всемъ правъ свѣте! Нетоло у дѣйствахъ законныхъ церковныхъ, але и во всѣхъ справахъ и поступкахъ светскихъ! И великая васнь и ненависть межи людьми с того поправления всчала ся, тягнуци за собою много трудностей и утратъ безпотребныхъ невинне

Человѣкъ бѣдный, убогий, который отъ прашы рукъ своихъ и въ потѣ лица мусить ясти хлѣбъ свой, и с тое ж прашы и поту мусить досыть чинити и давати пану што ему роскажутъ, звыклъ былъ отъ предковъ своихъ отдавати што належало Богу и што належало пану Теперъ южь в тое жаднымъ способомъ гараздъ потрафити не можеть. Панъ ему кажетъ у дни святые, Богу ко чти и хвалѣ ведле звычайу церковного давного належачие, робити. Боит ся и Бога, боит ся и пана Мусить болшого опустити и меншему служити Бо о ономъ слыхаеть, же есть долготерпеливъ и многомилос-

¹ Вставні гадки трохи розірвали логічний зв'язок треба відновити стару будову (календар), бо Бог гнівається за самовільну зміну його.

² В друк квітки.

³ Єврейська (старозаконна)

милостивий коли не його тіло поведуть, то волове певно!¹

Панське ж свято прийде — рад був би бідак підтягувати своє убожество роботою — боїться пана! Мусить лишити А часом за тими бідами не тільки нового свята не пам'ятає, але й своє старе забуває, і так стає неправим і перед Богом, і перед паном, і сам собою рідко або й ніколи (не буде вдволеній). Зверху біда додає, а всередині сумління гризе Не можучи іншим способом собі допомогти, тільки зітханям та слізьми зчаста розважає свою біду, і не знати, чи в такій своїй розкоші не прокляне злиха і того календарного поправителя! А хоч він не в шарлаті² і не оратор, то легковажити того не треба! Бо, у того пана, до котрого він так відзивається в горкості свого серця, часом і шарлати і орнати³ з ораторами разом бувають як сміття Бо він тільки на чисте, покірне і сокрушенне серце дивиться, і таких слухає, а насильників безбожних з престолів скидає та на їх місця саджає інших, від гною беручи

Так і в містах наших оборонних: на свої нові свята з бран не випускають, роботи забороняють, забирають і садять (Наші міщане), будучи повинні як православні християне обходити і святкувати свята свої церковні давні, без усякої вини мусять через се поносити чималі труднощі й утрати в своїх справах і господарствах домових і пільних і на дорогах гостинних Сі теж не мають чого благословляти того (календарного поправителя)

Теж саме в ярмарках і в великих купецьких справах, у записах і розписках: одні по-старому, другі по-новому! Мусять мішатись і поносити великі труднощі, безпобіжні клопоти, накладі й утрати, а часом

тив, а сего в'даєть, же есть коротко терпеливъ и троха милостивъ Если не его тѣло поведуть, геды воловое певно

Панськое тежъ свято прийде, радъ бы бѣдный убожество свое роботою подпомогъ — боит ся пана Мусить лишити А часомъ за тими бедами не толко нового свята не памятаєть, але и своего старого забываетъ В чомъ и Богу и пану неправъ бываетъ, а собѣ пакъ рѣдко або николи Зверху неендза доедаєть, а внутрь сумненне грызеть Чого инъшимъ способомъ ратовати не могучи, мусить нареканемъ, vzdыханемъ и слезами часто бѣду свою нагрожати, и не вѣдати, если в таковой своей роскоши и оного календарного поправителя часомъ злиха не проклинаєть В чомъ хотя не в шарлати и не ораторъ, потурати не треба Кгды жъ тотъ панъ, до которого то чинить в горкости сердца, подчасъ и шарлати и орнати изъ ораторми бываютъ у него якъ сметье Поневажъ толко на чистое, покорное и сокрушеное сердце глядять и таковыхъ выслушаетъ, а сильныхъ и незбожныхъ со престоловъ зметываетъ да на мѣста ихъ отъ гною беручи сажаетъ.

Такъ тежъ в мѣстехъ затвористыхъ нашихъ на свое новыя свята з бронь не пушаютъ, в работахъ заказуютъ, забирають и сажаютъ. Они тежъ якъ христiane правотѣрные будучи повинни, свята свои церковные давные обходить и святити мусять, в чомъ не малые забавы, трудности и утраты в своихъ справахъ и кгосподарствахъ домовыхъ и полныхъ, и дорогахъ гостинныхъ невинне мусять относити. И тые не мають за што оного жъ благословити.

Такъ тежъ в ярмаркахъ и у справахъ купецкихъ великихъ, въ записехъ, в цырографехъ Едны по старому, другие по новому, — мѣшатися и великихъ трудностей и безпотребныхъ забавъ, накладовъ и

¹ Коли не самого хлопа поведуть на розправу за те, що не вийшов на панщину, то, певно, вола його візьмуть за кару

² Пурпурі

³ Церковні ризи, в друк. орлати.

і сварки 3 тих, мабуть, теж не всі кажуть. «Бодай здоров поправляв» — бо не довго тут після того забавився¹

Також чоловік з жінкою — котрих сам Бог наперед заздалегідь вибирає, а потім своїм всетворчим словом через церковні слуги злучає в одно тіло. Між ними в добрій згоді і порядку як тіло єдино, так і воля і мисль має бути єдина першочу наказувати і розпоряджатись, другій слухати і коритись Так само в молитвах до Бога, в милосердних учинках, в постах і святах має бути єдине серце й уста, також і єдина рука

Тепер же й тут той новий календар наробив нових наслідків,— там, Кажу, де вийшли в подружній стан (люди) з релігії грецької і римської, як то бувало і між простими, і в значних верствах У одного середопіст, а у другого мясопуст, потім у одного жалісні спомини Христових страстей, а у другого веселі розговіни

Так і з усіма річними святами давнші їх відправляли з радістю, з дітьми і з челядкою, хвалячи Бога,— а тепер мусять далеко і різно —

З того часом одному буває маркотно і другому не мило,—

Перше все діялось ясно, а тепер наче б ся снило

При тім нам же ні в чім неповинним докоряють, зневажають і ненавидять — Так що чи не правильнші було б се назвати покривленням, а не поправленням, бо більш воно вадить, ніж помагає!

І як непевні і нововидані устами, не всі їх держать,— особливо в тім році Одні по-старому мясопусти відправили, інші по-новому,— але Великдень ршились

утрать, а часомъ и заваснення уживати мусять И с тыхъ подобно не всё мовять «Бодай здоровъ поправляль» — якожь не много ся тут после того забавляль

К тому еще мужъ изъ женою, котрыхъ самъ Богъ напередъ прозираеть здалека, а потомъ словомъ своимъ всетворительнымъ черезъ слуги церковные злучаеть въ едно тѣло Межи которыми в доброй згодѣ и порядку якъ гѣло єдино такъ воля и мысль має быти єдина первому розказывати и рядити, второму слухати и повинovati ся, такъ тежь въ молитвахъ до Бога, въ учинкахъ милосердныхъ, в постехъ и святыхъ мають быти якъ єдино сердце и уста, такъ єдина и рука

Теперь тотъ календарь новыи нашолъ и тамъ скутки свое новыє. В тыхъ мовлю, где з реліи грецкоє и римскоє станъ малженский приняи², — якожь то бывало не только межи посполитыми, але и межи зацными станы Кгды жъ єдиному бываеть средопостье, а другому мясопусты, потомъ єдиному жалостное распаятованє Христовыхъ страстей, а другому весельє роспусты

Также тежь и всё свята дорочные што пръвѣи з радостью, з дѣтками и с челядкою, хвалу даючи Богу обходили, теперь мусять далеко розно

С чого подобно часомъ єдиному бываеть маркотно, а другому не мило

Кгды жъ первѣи все ся дѣяло ясно, теперь якобы ся снило.

В чомъ насъ же невинныхъ укоряють, възгоржають и ненавидять, и без мала не слушной бы тоє покривленемъ назвати, анижли поправленъемъ,— кгдыжь болше вадить нижъ помагаеть

И якъ не певные а новотные устами — не всё такожъ єднако держать, а звлаща в тому року єдины по старому мясопусты отправили, другіє по новому, але по

¹ Знов натяк на скору смерть папи Григорія XIII

² На боці «Згода вдячная въ малжонствѣ Ляхови з Рускою, также як Русини з Ляховкою». Очевидно іронічно.

обходити з нами по-старому Інші ж з нами заговівши, з ними одговілись Так піст святий великий, самим спасителем нашим наказаний, святими його апостолами уставлений і святими преподобними оцінами для цілого світу, де тільки чувати ім'я християнське, соборами міцно затверджений,— тепер у них теж ламати ся мусить з тим поламаним календарем Бо одні постили одинадцять тижнів, другі сім, а треті тільки три тижні пропостивши і з старого календаря на новий переступивши, решти таким фортелем позбулись А дали вже що буде діятись, Бог то ліпше знає Страшно подумати, коли така мшанина буде дали тривати І не знати, на що було поправляти таку річ певну і вічну¹ Бо як здоровому лікарства, так речі шлій поправки не треба².

Бо вже й саме небо, або той, хто сидить на нім, як бачимо, явно противиться іх такому необережному упорові показує більший холод у тім іх квітні, аніж у попередніх місяцях було А особливо іх білого (страстного) тижня, коли й чорному мусило бути біло під носом А хто б тому вірити не хотів, нехай би без кожуха і теплої хати потривав хоч з годину думаю, що вже не був би не вірен, а вірен

У великий п'яток, коли хлопці Юду страшили тими тріскавками³, то в котрого була неголосна, мабуть, зубами тріскоту докладав, особливо ті de pauperibus, що

старому велку ноць з нами обходити дозволили А иные пакъ з нами запустивши, з ними ся отговѣли. И постъ святой великий, самимъ спасителемъ нашимъ проображенныи, апостолъми его святими установленный и святими преподобными отцы соборно по всемъ свѣте, где едно имя христіанское слыхати, міцно утверженый,— теперъ у нихъ за тымъ поламанимъ календаремъ и постъ ламати ся мусить¹ Бо едины постили недель одинадцять, другіе седмь, а третіе толко три недѣли спостивши а з старого календара на новий переступивши, фортелемъ остатокъ одправили А далей пакъ што ся будетъ дѣяти, Богъ то ліпше вѣдаеть Страшно помышляти, если тая мшанина далей будетъ трѣвати Не вѣдати, на што было речъ такъ певную а вѣчную поправовати Бо як здоровому лѣкарства, такъ речі цѣлой поправленя не треба (с 19—25)

Южъ яко видимъ и само небо, або на немъ сѣдячий противит ся явне ихъ такъ небачному упорови, большее зимно в томъ ихъ квѣтню показуючи, анижли въ иныхъ мѣсяцехъ прошлыхъ было А звлаща ихъ недели бѣлое, где и чорному мусело быти подъ носомъ бѣло А хто бы тому вѣрити не хотѣлъ, нехай бы безъ футра и теплое изъбы потриваль хотя зъ годину, бачить ми ся — ктому не былъ бы невѣрень, но вѣрень

У пятокъ великий кгда Июдаша хлопята страшили тыми кречотъками, в которого была неголосна, мусель зубами треску докладати, а звлаща тые которые отъ паупери-

¹ На боці «Статечность посту новокалендарного»

² Пропускано далі менш інтересні півтори сторінки про невігоди нового календаря Автор вказує, що сей календар розійшовся не тільки з старим церковним, але і з єврейським календарем, і натякає, що сей новий календар діло антихриста (на боці «Титуль третего законодавца») перший календар дав Бог-отець через Мойсея, другий через Христа, а «хтє вѣдаеть, якъ сего законодавца назввати, кгоды жъ не отъ Мойсея ани отъ Христа Без мала не на тоє пошло до второго имени придавъши триста, шестьдесятъ единъ или 359 личба розна, сила едина» Очевидно, тут лежить рахунок антихристового числа папи — реформатора календаря — антихриста, але в чімсь, видно, було вагання, коли пропонується або 361, або 359

³ Звичай тріскотіти під церквою у великий четвер

латини починають учитись Самоі великодної ночі теж дивне знамені зволів Бог показати такий бурхливий і страшний холод, з великим снігом, що не кожному можна було й калачі до костюлу послати, хто був у милі або далі від костюлу Бо не тільки що саннями або пішо, але й конем не можна було де треба доїхати Багато різної худоби того дня поздохало від холоду, вітру і сильного снігу, та і з людей мало кому не довелося

А один казнодія², що перше було прокуратордія³, так викрутився перед своїми Побачивши, що їх у костюлі на таке велике свято було мало (каже) «Не противтесь тому! то нас пан-Бог карає за небачну, уперту і супротивну Русь, що не хочуть признатись і до найвишого намісника божого пристати! ані тому дивуйтесь, що жидівська паска по нашій припадає,— бо у них переступний⁴ рік» І тим підкріпив своїх у їх сумніві, а до інших й додому послав Бо багато з них намірялося по семи тижнях ще й ті чотири постити, а він їх пильно остерегав, кажучи «По тім тижні хто хоче може постити, тільки тепер кожний мусить святий закон сповнити» Якби так простакові, ледве чи виду-мав би таке!

буть латину починають учить Так теж і на самую Велку ночь дивное знамені¹ Богъ показати рачилъ такъ бурливое и страшное зимно зъ великимъ снегомъ, же не каждому волно было и колачи до костела свя-тити отослати, хто былъ в мили або далее отъ костела. Кгдажъ не толко саннями или пѣшому, але и на кони не можно где потреба доехати І много былда розмантого на тотъ день отъ зимна, вѣтру и квалтовно-го снегу поздохало, што и з людей мало ся комуся не прдало

А вжды нѣкоторий казнодѣя, который прѣво былъ прокуратордѣя, таковую штуку в обмовѣ учинилъ до своихъ Видячи, же ихъ мало въ костелѣ на такъ великое свято было «Не противъте ся тому! а то насъ панъ Богъ кареть для небачное, упорное а крнубрѣное Руси, же ся не хотятъ узнати а до найвыш-шого намѣстника божего пристати, ани ся тому дивуйте, же жидовъ-ская велика ноцъ по нашей при-падаеть, бо мають рокъ преступ-ный» І тымъ своихъ вонтѣпеные по-крепилъ, а другихъ и в дома посы-лалъ Бо многие были умыслили по семи неделяхъ и тые четири пости-ти В чомъ ихъ пильно простерегъши повиделъ «По тымъ текгодню кто хце можеть постити, тылко теразъ каждый мусить законови святому досыть чинити» Абы такъ на прос-така пришло, трудно бы въ тоѣ могъ потрафити (с 27—8)

По сім наступає «придаток», себто окремиї трактатик, де виложені «причини грецкихъ патриарховъ и римского папе-жа незгоды», як читаємо на боці. Починається відразу за-міткою: «А вжды твердятъ (очевидно — папи) — опираючись як на леду — же право ходять, а иные вси блудять. С чого (властиво, не з попереднього, а з дальшого) можемъ snadне (легко) обачити и властне зрозумети, же не безъ великихъ, явныхъ а слухныхъ причинъ всѣхъ восходныхъ и полуденъ-ныхъ сторонъ или церквей пастыреве мусели опустити заход-ного костела вожа». Вчисляються сі причини, або папські

¹ На боці «Знак отъ Бога противный новоримской великой ночи»

² Провидник

³ Адвокат (гра слів)

⁴ Високок

новини: походження св. Духа «і од Сина», «опрѣснокъ жи-довский мертвый» в причасті, целібат священників, гоління вусів і борід (тут переповідається звісна нам історія про папісу, що завела се гоління тому, що у неї вусів і борода не було) і скасування йорданського свята в зв'язку з тою ж історією. Все се має ілюструвати ту самоцінність і непостійність пап у справах церковних, що виявилася в календарній справі, — до котрої автор ще раз тут повертає. Теза, котрою він почав свій трактат, виринає тут при кінці, але автор і тут її не розвиває по-ученому, богословсько, а збуває іронічною заміткою, що так, як за прикладом папісси католицькі духовні на різні способи стали голити і запускати вуса і бороду, так вони і догмати, устави і церемонії позмінняли, помішавши більші з меншими — включно до останніх календарних баламутств, та обертають се на православних, їх обвинувачуючи «в недовірстві та отступенстві»¹. Автор

¹ Закинувши устави божі та правдиві устави соборної апостольської церкви, чи не носять вони досі на лицах своїх явно різні папські постанови? (натяк на попередню згадку про голення борід і вусів, нібито заведене папісою) Не будучи ні в чім постійними, правда, вони й того держаться не всі, не завжди і не однаково. Одні по-апостольському ростять (волосся), інші по-козацьки голять — тільки в тім їх чин перевищують, що й вусам не попускають, — а треті по-двірському¹ обтинають. Так от і інші обряди й установи менші з більшими догматами всі помішали й занехали! Ще тільки се одно до наших часів трималося в одності і стояло. святкування празників господніх — крім Богоявлення! — та важніших святих, та йменням місяців небесних, — але й того не могли стерпіти!

Се ми очима бачимо,
вухами чуємо,
серцем розумімо,
і вистерегатись таких богомерзких блудів уміймо!

Вони й сами се бачать, і багато з них не хвалять, одначе по-старому, сповняючи приповідку про вовка і барана (суперечку) за воду, як давнші, так і тепер нас же величають недовірками й схизматиками, і різні досади чинять.

Не божіє ли то и церкви его святое соборное апостолское истинные устави опустивши, папешские и донныѣ многіе на лицахъ своихъ явне носятъ? Ач и то якъ не певныѣ, не вси не завжды и не еднако держать едины по апостольску ростять, другіе по казацку голятъ — толко въ томъ ихъ чинъ превышаютъ, же и усомъ не отпушаютъ, — а третіе по двѣрскому обрезаютъ. Такъ же и иншіе церемонии и устави меншіе за болшими артыкулами вѣры вси помешали и поницовали. Толко еще² тоѣ ажъ до тыхъ нашихъ часовъ въ єдности трѣвало и стояло свята празникивъ господскихъ (кромъ Богоявленя) и нарочитыхъ святыхъ, и имена мѣсяцевъ небесныхъ. Чому до коньца и тому стерпети не могли —

што очима видимъ,
ушима слышимъ,
и серцемъ разумѣмо,
и вистерегатися таковыхъ богомерзкихъ блудовъ умѣймо!

Што и сами бачать, и многіе не хвалять, а вжды по старому вольчю приповѣсть з бараномъ о воду выполняючи, якъ давно такъ и теперъ недовѣрками и отщепенцами насъ же венеруютъ и многіе досады задають (с 34).

¹ Двірськість се італійське cortigianeria, французьке courtesanerie лихі звичаї великопанських і княжих дворів

² Тут зайве и

звертається тут проти Гербеста, віддаючи йому за його закиди різних дефектів православним сакраментом,— і проти єзуїтів взагалі, «новоименныхъ законниковъ» (ченців), «которымъ уприкрило ся звати християны, прозвали ся єзусяны или єзуитаны» Автор закидає їм, що вони «достатокъ великій во всемъ зъ стороны свѣта (в матеріальних добрах) маючи», не хочуть чимсь добрим зайнятись, а видумують різні новини — «старое поруть до опять пошивають». Пригадує Скаргу (не називаючи по імені) і докоряє йому, що він свої «новые вымыслы» уквив іменем патріарха Геннадія, а книгу присвятив Острозькому, сподіваючись тим здобути довір'я православних,— і на тім уривається захований текст брошури.

В сумі, як бачимо, на невеликім просторі — сорока з чимсь сторінок, Смотрицький порушив велику силу питань Майже все, що його товариш по праці Василь Острозький виложив у своїм великім трактаті ґрунтовно і важко, він перейшов у своїй шляхетській балачці, легко і принагідно мішаючи богословські виводи з екскурсами в сферу сучасних соціальних і побутових відносин, серйозні гадки переплітаючи жартами — пильнуючи передусім, щоб читач або слухач не занудивсь і не стратив інтересу. Бачили ми його словечка, каламбури, віршовані дотепи, котрими він облегшує свій виклад,— часом досить благодюшні, часом ідкі, так що від них у противника могло заболіти більше, ніж від влучного тексту од святих отців Вони обраховані, очевидно, на те, щоб дати крилате слово для широкого вжитку товариству¹.

¹ Така, напр, тирада про целібат.

Так і жінок законних, од самого Бога призначених і даних, св апостолами як ділом, так і писаннями потверджених, відібрали від своїх духовних та на їх місце блудниць попідставляли А як не підставляли,— то на лихе ті й сами пускаються. Багато з них (духовних) явно і постійно тримають (блудниць) при собі і окреме утримання (вл. річну платню) вимовляють для них від своїх панів.

«Қоли ваша милість забезпечив каплана — треба ще і на прачку!»

А ти, бідний попе руський, з законою — мусиш клепати бідуньборачку!

Такъ тежъ жоны законные, от самого Бога прозренные * и поданные и отъ апостолъ святыхъ такъ skutкомъ якои писмомъ потверженые, духовнымъ своимъ поотымовали да на ихъ мѣстца блудницы поподъставляли А хотя и не подставляли ино на дурное и сами ся домышляють Кгдыжъ ихъ пополу зъ собою многие явне ховают, и особый юръкгелтъ у пановъ своихъ имъ вимовляють

«Если же ваша милость опатрия каплана,— потреба еще и на прачку!»

А ты, бѣдный попе руский, мусишь и зъ законою — нендзу клепати неборачку (с 31—2).

* В друк «презърные», але пор више про подружжя (с 23 ориг).

Вони віддають нам характер і тон тих богословських диспутів з кубками мальвази в руках, «з жартами і шутками» в шляхетській компанії, що так обурювали Курбського, і дійсно з критики папства непомітно переходили в критику церковності взагалі, збивались на скептицизм і індиферентизм. З сього погляду витвір острозького ректора дійсно може викликати різні сумніви. Але з літературного погляду: як живе і яскраве відбиття, у відповідній формі, своєї верстви і свого часу — сеї інтелігентської атмосфери, перейнятої повіями італійського ренесансу, німецького гуманізму, французького раціоналізму, — се твір дорогоцінний і вартий, щоб в нього вчитались, перемагаючи всі конструкційні його хиби.

Щодо сього — треба мати на увазі, що ся конструкційна сторона — непереглядність, несистематичність чи навіть хаотичність старого викладу найбільше відчувається в читанні, коли до всього іншого прилучається ще недоречна інтерпункція і взагалі повне невміння орудувати графічними засобами розпланування викладу. Старі твори писались досвідченими проповідниками й ораторами, з обрахунком на зручне проголошення. Недурно Вишенський додає до своєї книги спеціальні інструкції, щоб виголошував його писання «причитатель искусен, въ чтении бѣглый и быстрый в зраку, не повторяючи и не заикаючи ся на одной рѣчи два кротъ или три, але в мѣру, ровно словом по пути речений изъображенных да ступает, на запятых мало застановляет ся, а на точках прошедше двѣ, три, или колко вѣмѣстити точокъ, паче же где бы ся речение разумѣнія кончило, там духом¹ да отпочивает, отдыхает и постоювает». Прочитані з відповідними паузами, інтонаціями, підчеркуванням сильних місць і декламаційним відтінюванням іронії, пафосу, з-поміж спокійного інформаційного потоку гадок, — тоді доперва ті писання набирали «своєї правди», віддавали хід гадок, темперамент, емоцію автора — і робили відповідне враження.

Смотрицький, як бачимо, брав головно іронією — доволі добродушною, повільною, грубуватою, на наш погляд, але смакові своїх часів, видно, вповні відповідною. Вище приновано було згадку Копистинського про його сатиру, зложеною «ачъ не кунштовнымъ, поважнымъ еднакъ вѣршемъ роскимъ», котрою він ударяв на хиби світського духовенства: «на непорядниі хиротонизанти (епископи) и ихъ рукоположенцы волалъ и нарекалъ», «видячи sprawy духовны ажъ надерь въ занедбане пущеніи, имъ далѣй тимъ духъ горшій нерядъ приходячи»². На жаль, ся сатира не заховалась, а

¹ В друк . духови

² Палинодія с 1057

була б нам ще дуже пожадана: дорисувала б нам образ сього українського Рабле, начеркнений «Ключем»: сатирика церковних непорядків

Про «некунштовність» його віршів можемо судити з віршованої передмови до Біблії — до котрої ще повернемо. «Не кунштовними» вони признавались, очевидно, тому, бо не додержували силабічної рівноскладовості, що ввійшла в удивлення в школах, як побачимо далі. Але незалежно від форми сей згаданий Копистинським вірш був би для нас цікавий своїм змістом і для розвою нового сатирично-гумористичного жанру, даного сею новою літературою, мабуть, небезінтересний. Як бачимо з слів Копистинського, сатирична форма не перешкоджала брати писання Смотрицького вповні поважно. Се також характеристична риса нового часу.

Трактат Василя Острозького, що писався паралельно з «Ключем» і вийшов роком пізніше¹ — по духу дуже близький, — і в цілм ряді точок дійсно паралельний у викладі, так що являється немов науковим (по-своєму!) обгрунтуванням Герасимового памфлету, — для нас, з літературного погляду, особливого інтересу не має. Правда, убийча характеристика його, дана свого часу Франком², дещо пере-

¹ В Пт Пам Подем Лит він передрукований з заголовком «О единой истинной православной вѣрѣ и о святой соборной апостольской церкви, откуда начало приняла и како повсюду распростре ся» Але се, мабуть, заголовки тільки першого розділу. Зміст книги, поданий автором на першм листі (у Каратаєва с 238), починається так «Сіа книжица содержит в собѣ первое — О единой истинной православной вѣрѣ і о святой соборной апостольской церкви, откуда начало приняла и како повсюду распростре ся. Второе, О исхожденіи угѣшительного Параклита, всесвятаго животворящего Духа от Отца єдинаго а не от Сына Третье — о первенствѣ римьстемъ и о старшинстве епископа ихъ; в нем же и Варлаама калаверскаго послание, на концу ж от кроиники извѣстно указаніе, како Латины и в кое время отступилиша его (православныхъ патриархъ Четвертое — о опрѣснокахъ... і о истинномъ причастиі і о суботнемъ посте латинскомъ і о дерзающихъ раздраати божественную литоргію і о женитве пресвитеръ на концу же о чистцу римски называемомъ пургаториумъ Пятое, О премененію дней праздников и самого дня спасительного святяга Пасхы Шестое, О свѣтыхъ храмахъ і о почитанію святыхъ іконъ

² Він писав у своїй книзі про Вишньського «Не знаю, чи є в нашій полемичній літературі того часу твір, котрого читане так би утомляло і мучило, як читане («Василя Суражського», як його зве Франко) «Книжки о вѣрѣ» І не задля сухого стилю, не задля якоїсь особливої темноти і глибини. Має він спеціальний звичай — кожний найменший крок у своїй аргументації підпирати цитатами, і то цілою купою цитат з письма св Старого і Нового Завту, з отців церкви і т ін. На нещастя, цитати ті в переважній часті так ідуть до речі, як ті приповідки, котрі на кожному кроці сиплються з уст Санчо Панси в знаменитім романі Сервантеса. От тим то читаючи ті безконечні ряди цитат, котрі по кільках разів повторюються і котрих зв'язку з головною темою годі догнупатися, почуваетмо швидко втому і знеохоту, особливо коли побачимо, що автор не раз штурмує до отворених

більшена. Книга Василя се маленька «паноплія», зложена з вибраних писань чужих і з оригінальних статей на різні «злободневні» церковно-догматичні питання. Вибране ним з чужих писань не може ні в якім разі йти на рахунок його літературної безталанності.

Навпаки, детально переведене недавно порівняння¹ тексту другого розділу його книги про походження св. Духа, з листами Максима Грека, що послужили його головним джерелом, виявляє в авторі певну самостійність, літературне підготування і ґрунтовне опанування питань. Він не йде невольничо за буквою свого високоавторитетного, як на той час, джерела, а використовує його як матеріал: змінює план, пропускає те, що йому здається зайвим, і самостійно доповнює апарат цитат; перероблює стилістично і приспособлює мову до зрозуміння свого читача; зчаста заступає тяжкозрозумілу слов'янщину Максима Грека виразами з «простої мови» сучасної України і робить його аргументацію приступнішою. Відчувається досвідчена рука богослова, призвичаєного до диспутування, викладання, полемізування.

В самостійних статтях книги, поруч нагромадженого матеріалу цитат, історичних фактів, аргументів, стрічаються й живі, гідні, з літературного погляду незлі сторінки. Наведу, напр., кілька взірців на теми, порушені Смотрицьким, що являються паралелями до його виводів (Оба письменники часто йдуть утім за гадками старших полемістів та розвивають їх кожний по-своєму), — завдяки тому вони можуть служити для порівняння манери одного і другого.

Виясняючи значення римського примату, Василь пише:

Не того ради первый речень, абы паче прочыхъ святителейъ достойнейшымъ быти мѣлъ, или крайній чиститель — иже бы надъ него не было. Но яко богогоспни отцы² глаголють «ниже епископъ тылко первого сѣдалища именуея ся» Светительскій бо санъ единъ есть, и тѣй же на всѣхъ. И не наречетъ ся овъ совершенъ святитель, овъ же несовершенъ, но всѣ равни епископи, аже и даръ благодати святаго Духа равно истекаетъ на вси, и толико приемятъ кождо ихъ, елико кто самъ себе къ восприятію достойна сотворить. Не отъ преименитыхъ бо и многословущыхъ градовъ или многихъ языкъ обдержанія достойность къ восприятію дарованію Духа

дверей і довго доказує такі речі, котрих ніхто не перечить, а зато менше уваги звертає на точки дійсно спорні» (*Іван Вишенський*, с 119—120). Інша література вказана в новій студії *К Копержинського «Український письменник XVI століття Василь Суразький»* (Науковий Збірник за р 1926, — т XXI Записок Укр. Наук Товариства) Можна додати ще цитовану книжку *Ів Соколова «Отношение протестантизма къ Россій», 1880* (с 69 дд.), *Н. Бедрицького «Литературная полемика православныхъ съ протестантами въ Юго-Зап Руси въ XVI и XVII вв.», 1889* (відбитка з Минских Епарх Вѣд 1888—9 рр.)

¹ У згаданій студії К Копержинського

² На боці цитата Карфагенскаго Собора правило 39

святого бываетъ, но отъ трудовъ и подвиговъ богоподобнаго жителства Христова тѣснымъ путемъ шествующихъ. Аще бо отъ удержанія великоименитыхъ градовъ и отъ совладѣнія многихъ земель и народовъ възмнить кто достоинство быти, а не отъ благочестиваго смиреннаго житія подобія Христова, то како не безмѣстно и не нечестиво мнѣніе такихъхъ обрящется? Кто бы паче безбожныхъ Агарянъ, сирѣчь Турковъ обрѣсти ся можетъ, иже толикии землями и многоразличными народы и великоименитыми пресловущими грады обладаютъ? Еще же и самыя тѣ мѣста святыя грѣхъ ради нашихъ божимъ попущеніемъ обдержать, идѣже спасеніе всему міру съдѣа ся. Сего ради речемъ ли ихъ святыхъ быти и къ восприятію дару Духа святого достойныхъ — иже крови челоуѣчскыя проливающихъ и чюжаа восхищающихъ? Не буди то! (л 118 ориг.).

З приводу звѣснихъ намъ католицькихъ докучачь православнимъ неволею патріархів у турків

Еще же поругаючи ся насмѣвають и нѣкоихъ малодушныхъ и скудоумныхъ симъ соблазняютъ, яко попущеніемъ божимъ Грецьѣа страждеть подь боязнію поганыхъ Агарянъ. Сего ради укоряючи глаголють «И хто суть патріархи ваши? и гдѣ ихъ престолы? и для чего ихъ слухаете?» Тогда и отъ сихъ глаголь яве есть, яко свѣта сего мудрованіемъ недугуютъ, не имѣюще въ мысляхъ своихъ униженія и поруганія, яже носили и претерпѣли апостоли Христови и прочиі святіи и самъ Господь нашъ Іисусъ Христосъ. Онъ же и на проповѣдь учениковъ своихъ посылая утверждаетъ глаголя «Се азъ посылаю васъ яко овечки посреде волковъ», и «не убійте ся, рече, отъ убивающихъ тѣла». Также и въ дорогу идучи не казалъ брати ни двою одѣяннѣа, ани таистрици, въ чомъ хлѣбъ носятъ яве есть, яко возовъ скарбныхъ ани пищнихъ зъ собою не мѣвали! Аще бо по такихъхъ суетумныхъ челоуѣкъ мудрованію вѣсходемъ ревновати и уподобляти ся народомъ, ониже (котрі) богатствомъ и всякими маестностями угобзишиа ся и славою свѣта сего погибающе превозносятъ ся, и отъ сего возмнимъ ихъ благочестивыхъ быти¹ — тогда ни чимъ розни отъ безбожныхъ поганыхъ Агарянъ обрящемъ ся, ихже Турками называемъ (л 164).

Се не зле — тільки не нове! Се відгомін традици, який не означає ніякого кроку наперед, і між писаннями Смотрицького і Вишенського, так як хронологічно припадає, він виглядає цілком сіро й неінтересно. Православні консерватори були вдоволені, що у них єсть такий волюмінозний компендіум Вишенський з великою похвалою відзивається про нього: «сіє Василієво писаніє испытахомъ извѣстно, и увидѣхомъ, яко не отъ свое фантазіи новоизобрѣтеннаго помысла, но отъ божественнаго писанія писа, яже написа, — сего ради пріймѣте сіє молю васъ, съ усердіемъ вседушною любовіє: истинный бо слѣдъ исповѣданія православныя яже въ Христа вѣры въ писаніи томъ обрѣтаетъ ся», і т. д. — с. 264

Для спеціаліста-богослова се дійсно був дуже цінний підручник, у порушених ним питанняхъ був згромаджений теологічний матеріал, часомъ бездоганно повний. Тому потім у Московщині декотрі розділи його були перекладені на цер-

¹ Вірніш було сказати благословенними Богом.

ковнослов'янську, поширювались урядом і под. Але в культурнім і літературнім українським русі книга не мала ніякого значення.

Особа автора цілком незвісна, і з сього боку не додає ніякого інтересу своєму творові. Він підписав себе під ним отсими словами: «многгрѣшный и худшій въ христіанехъ убогій Василей». Так само підписавсь іще на одному острозьким виданні — Псалтирі 1598 р., виданій під заголовком: «Сія книга правило истиннаго живота христіанскаго нарицати ся достойна» — «снисканіем от святыхъ божественныхъ писаній и трудомъ многгрѣшнаго, худьдшаго въ христіанехъ убогаго Василя»¹.

Пізніші письменники, 1620-х і дальніших років, уніатського табору, називають його Суразьким. Здається, в такому розумінні назвав Суразького між православними письменниками, що писали тому двадцять п'ять літ, поруч Зизанії, Гер. Смотрицького, Філалета, Клірика Острозького й інших тим подібних, — уніатський памфлет 1621 р. *Sovita Wina*². Ше виразніше вказує на нього в своїх (не виданих) писаннях Кунцевич, цитуючи нашу «Книжицю» як твір «Суражского Василя». Так само у Кас. Саковича в його памфлеті *Kalendarzowi Staremu*, 1644: він називає його тут знову разом з Філалетом і Кліриком: «ті Філалети, Клірики, Суражські, що писали проти святої віри і за те міста в державу діставали». Між людьми Василя-Костянтина Острозького стрічаємо такого «пана Василя намісника суразького», що досить підходив би під категорію таких двірських богословів кн. Острозького, що одержували від нього «міста» за свої богословські писання. 1593 р., як згадує Потій, він привозив до нього, разом з якимсь ближче незвісним паном Вишенським, лист кн. Острозького до Потія в справі релігійного порозуміння: Потій обох їх зве «слугами» кн. Острозького³. Але ототожнювати ці дві особи: «убогаго Василя» з «паном Василем намісником суразьким» все-таки нема ніяких твердших підстав, і всё ще можна сумніватись, чи й уніати 1620-х років знали певно, що Василь — автор «Книжиці» був суразьким намісником або носив ім'я Суразького. Судячи з інших фактів, в уніатських кругах небагато знали з літературного життя острозької громади. Так от і по всіх зусиллях останніми часами в конкретизування постаті сього автора, він зостається й під сю хвилю, властиво, так же мало індивідуалізованим, як він себе лишив у своїй книзі⁴.

¹ Каратаєв с 287

² Архив Юго-Зап Рос 1 VII с 492

³ Памятники полемич литературы III с 575—6 і 627—8

⁴ Пробу такої конкретизації дав востаннє К Копержинський у своїй студії, згаданій вище. Він приймає прізвиське Суразького, але не рішається ототожнити його з «паном Василем намісником суразьким», як се робили

Се не позбавляє інтересу і значення його як літературно-го діяча, тим більше що й про його літературного Дюскура — Герасима як про людину ми знаємо мало — мало що більше. Одночасний виступ на чолі відродженого літературного українського руху як двох передовиків сих двох літераторів, навпаки, має глибоку симптоматичність. При ближчій розгляді він кидає характеристичне світло на зміст сього руху і дає деякі пояснення всьому дальшому його напрямкові.

Як се не дивно може виглядати по всім, що говорилось і говориться досі про великі успіхи реформаційних ідей в українським громадянстві XVI в, а старий «ректор» Герасим, представник доволі неглибокого шляхетського вільнодумства і критицизму, при перевірці являється найбільш яскравим відбиттям у нашій літературі сього нав'язаного реформацією, а радше — її суголосного критицизму і скепсису: трактування церковних питань з раціоналістичного, а не догматичного становища, з погляду сучасного українського життя, потреб і вимог українського громадянства, а не з погляду традиції. Сей напрям потім дає себе відчувати в писаннях т. зв. Клірика Острозького, в «Пересторозі» (що треба вважати також твором острозьким, а не львівським, як повелось було думати), а найсильніше виступає в «Треносі» Герасимового сина Максима, що в сім творі найбільш зближається до протестантської доктрини, до протестантських впливів. Широко користує з протестантського джерела (з книги Зібранта Любберта про папу-антихриста) також Стефан Зизанія, письменник не острозький, а львівсько-

деякі інші дослідники Він думає, що се не було прізвище у властивім розумінні, а означення «місця діяльності або перебування, або походження» (с 45). Вказує на звістку про те, що кн Острозький надав острозькому монастиреві св Трійці — де, мовляв, містилася школа й друкарня — м Сураж з кількома селами (Харлампович за Сендульським, с 257) Звідси робить висновок, що м Сураж було місцем діяльності Василя як завідателя друкарні і дідаскала острозької школи: тому, мовляв, він і одержав прізвище Суразького Се, одначе, доволі трудно припустити, коли Василь працював властиво в друкарні й школі в Острозі «суразьким» він міг би стати хіба як завідатель сього монастирського фондушу — власне як «намісник суразький», «пан Василь», очевидно — світська особа

З біографії Кунцевича, написаної А Гепеном, автор наводить звістку про Рутського — зачерпнену, як він здогадується, з старої біографії Р Корсака, — про диспут, уряджений кн Острозькою виступали в ньому по одній стороні єзуїти, по другій «Василь, славний між схизматиками теолог, обдарований ласками князя» Копержинський здогадується, що се був наш Василь Із здогадів інших дослідників автор підтримує гадку Селецького, що наш Василь був автором деяких передмов до острозьких друкув, спеціально «Книги Маргарит» 1586 року Се можливо, але ніяк не можна вважати за річ безсумнівну, як висловлюється автор під кінець (с 47) Цілком правильно натовість відкидає він здогад деяких старих дослідників, що наш Василь був одною особою з «Кліриком Острозьким»

віленський. Все се письменники, які свідомо йдуть шляхом Василя-Костянтина Острозького — прихильника тісного союзу православних з євангелістами, прихильника політичного, а не догматичного підходу до церковної справи. Але зараз же поруч першої маніфестації сього свобіднішого, ширшого, в євангеліцтво ухиленого напрямку, як бачимо, виступає «правило віри» — непохитний речник і сторож церковного православ'я «убогий Василь» острозький. Його голос підхоплює зараз і до нього як до найкращого консультанта відсилає українське громадянство Іван з Вишні, що виступає слідом. А се найталановитший і безсумнівно — дуже впливовий, незважаючи на свою недрукованість, учитель православної України, що визначає, незважаючи на свої екстремі, напрям дальшому письменству.

Так євангеліцький ухил ледве що тільки зазначився, деякими моментами, в українській літературі — публіцистиці. «Апокризис», замовлений Острозьким євангелістові, хоч широко використовуваний в православних кругах, незважаючи на свої високі прикмети, зостався твором помічним, але не своїм: з нього користали, але своїм не признавали, і за ним в літературній праці не пішли. Перевагу взяв і тон задав напрям суто православний: коли не афонський, то, так би сказати, — царгородський, орієнтований на патріархат. Запозичивши у реформаційного руху дещо в організації, дещо в тактиці, дещо в аргументації проти польського уряду, проти польських клерикалів, проти претензій Курці, українське відродження зосталось на позиції православній, і в міру того, як реформаційний рух став завмирати в самому польським і спольщеним, магнатсько-шляхетським громадянстві, — в українським русі замість ухилу в бік реформації все більше зміцнявся напрям консервативний, набираючи характеру реакційного, — аж поки Петро Могила цілком явно й одверто зв'язав його з єзуїтсько-католицькою реакцією XVII віку.

Реформаційний курс у наших письменстві зів'яв і опав, не встигши нітрохи розгорнутись.

Люди найбільш чуткі на нові вимоги життя якийсь час шукали чогось третього між Римом і Вітенбергом. Звертались до Царгорода і Єрусалима, силкуючись віднайти ті животворчі джерела, з яких виростало те звеличене, високо ідеалізоване старе православ'я київське. Не знаходячи їх у безконечно збіднілій і підупалій грецькій церкві, гаяли дорогий, ненагородимий час, полишаючи без проводу, без науки, без директив ту частину громадянства, яка хотіла бути з православною церквою, лишитись вірною традиціям «руської віри» і старої Київської Русі, але хотіла її онов-

лення і відродження, нових засобів і нових директив, відповідних до вимог нового життя. Не дждавшись тут виходу з трудного становища, вона кидала одно й друге: Русь і її віру, та мандрувала до котрогось з більш виразистих, більш активних сучасних таборів.

Більшість шшла за відродженою державною шляхетською церквою; меншість — дуже мала меншість, що хотіла бути послідовною у своїй опозиції папству, у своїй критиці католицької доктрини і церкви, — приставала до котроїсь євангеліцької доктрини: котроїсь, власне, з найбільш радикальних у таким разі. Все менше зоставало таких, що лишались на старім ґрунті й чекали розв'язки, бажаючи зберегти зв'язок з своєю народністю — через стару культуру і стару церкву, а з другого боку — не відірватись і від сучасного державного, шляхетського життя, щоб не загубити привілейованих соціальних позицій. Супроти скріплення католицької реакції, непримиренної і невблаганної супроти схизматиків, і такої ж тактики уряду се ставало все тяжчим. А з православної проповідниці тим часом лунали голоси, які тільки страшили, остерігали від яких-небудь компромісів, але кінець кінцем не давали конкретної програми для тих, які не хотіли зрікатись реального життя в ім'я спасіння душі. На українським Синаї — Святій Афонській горі піднялась велична постать великого нігіліста, красномовного заперечника сих реальностей життя в ім'я крайніх принципів аскетизму — відродженого афонського ригоризму, котрого впливи скріпились у нас на Україні в сім часі: в опозиції успіхам латинства і реформациі одночасно. Їх посвідчує ся плеяда святогорців і їх учеників кінця XVI в.: поруч Івана Вишенського — Йов Княгиницький, Захарія Копистинський, Ісайя Копинський та інші.

Їх неґація не зосталась безрезультатною в складнім процесі формування нового українського життя, в далеких перспективах життя. Але тим часом, між іншими несприятливими обставинами, їх тяжкі «невитерті чоботища» також дуже дошкульно потоптали і без того кволі парості реформацийного руху, які були проросли на українським ґрунті. Так як, з другого боку, помітно підбили й ті проби погодження церковних традицій з реальними вимогами біжучого життя, що їх висували передовики сучасного національного, мішанського активу.

Се далі побачимо — поки ж що перед нами ще тільки перші громи нашого афонського пророка.

Перші писання Вишенського: меморіал львівського братства і «Писаніє до всіх в Лядській землі живущих». Вишенський — одна з найбільш яскравих і близьких нам постатей нашої літератури. Світогляд його досить тісний, круг об-